

DOI: <https://doi.org/10.32820/2074-8922-2023-80-88-98>
УДК 371.2

РОЛЬ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У ГРОМАДЯНСЬКОМУ ВИХОВАННІ ШКОЛЯРІВ

© Білаш Я.В.

Українська інженерно-педагогічна академія

Інформація про автора:

Білаш Яна Вікторівна, ORCID : 0009-0001-6970-3658, bilasch_yana@uipa.edu.ua, аспірантка кафедри педагогіки, методики та менеджменту освіти; Українська інженерно-педагогічна академія; вул. Університетська, 16, м. Харків, 61003, Україна;

У статті здійснено аналіз підходів науковців до трактування поняття «громадянське виховання» школярів. З'ясовано особливості комплексності виховного процесу, які впливають на складність його організації.

Установлено, що громадянському вихованню в Україні на різних етапах розвитку держави приділялася різна увага. Визначальною для його забезпечення є державна політика у визначенні мети. На підставі аналізу визначень науковців громадянське виховання схарактеризовано як процес формування громадянськості – інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. Процеси децентралізації влади і державних інституцій в Україні спричинили зміни в громадянському вихованні, зробивши його більш зрозумілим і конкретним. Громадянське виховання є вихованням у громаді як найближчому оточенні особистості.

Визначено, що поряд із сім'єю школяра важливу роль у громадянському вихованні відіграє освітнє середовище, до якого як суб'єкт належить школяр. Заклади освіти як соціальні інституції завжди виконували завдання державної політики в галузі виховання підростаючого покоління. Освітнє середовище в закладі освіти схарактеризовано як комплексний феномен, що включає фізичні, соціальні, психологічні та навчальні аспекти. На сучасному етапі, урахувавши ситуацію України, визначено особливості і пріоритетні шляхи забезпечення аспектів освітнього середовища.

Зважаючи на вплив освітнього середовища на соціальне виховання школярів, визначено певні компоненти змісту процесу з акцентуванням на досліджуваному напрямі – громадянське виховання школярів. Результатом громадянського виховання школярів відповідно до компетентнісного підходу є сформована громадянська компетентність. Відповідно до визначеної послідовності процесу важливим є забезпечити проходження таких етапів: 1) упровадження в зміст освітнього процесу знань, пов'язаних із громадянським вихованням (історії та національних цінностей, культурних традицій, мови та спадщини, європейських стандартів та цінностей (гуманізм, свобода, рівність, справедливість); 2) створення умов для формування в школярів на основі цих знань цінностей усвідомлення себе громадянином конкретної країни; 3) формування вмінь прояву активної громадянської позиції (участь у громадській діяльності).

Розкрито особливості забезпечення кожного з етапів відповідно до сучасних умов. Окреслено форми і методи, які доречно використовувати в громадянському вихованні школярів в освітньому середовищі.

Ключові слова: громадянське виховання, школяр, освітнє середовище, заклад загальної освіти, громада, громадянська компетентність.

Ya. Bilash "The role of the educational environment in the civic education of schoolchildren"

The article analyses the approaches of scholars to the interpretation of the concept of "civic education" of schoolchildren. The features of the complexity of the educational process that affect the complexity of its organisation are described.

It has been established that civic education in Ukraine has received different attention at different stages of the State's development. The government policy in defining the goal is crucial for its provision. Based on the analysis of the definitions of scholars, civic education is characterised as a process of forming citizenship - an integrated quality of a personality that enables a person to feel morally, socially, politically and legally capable and protected. The processes of decentralisation of government and state institutions in Ukraine have led to changes in civic education, making it more understandable and concrete.

Civic education is education in the community as the closest environment of the individual. It is determined that along with the student's family, the educational environment, to which the student belongs as a subject, plays an important role in civic education. Educational institutions as social institutions have always performed the tasks of the government policy in the field of education of the younger generation. The educational environment in an educational institution is characterised as a complex phenomenon that includes physical, social, psychological and educational aspects.

At the present stage, taking into account the situation in Ukraine, the features and priority ways of ensuring aspects of the educational environment are identified.

Given the impact of the educational environment on the social education of schoolchildren, certain components of the content of the process are identified with an emphasis on the area under study - civic education of schoolchildren. The result of civic education of schoolchildren in accordance with the competence approach is the formed civic competence. In accordance with the defined sequence of the process, it is important to ensure the passage of the following stages: 1) introduction into the content of the educational process of knowledge related to civic education (history and national values, cultural traditions, language and heritage, European standards and values (humanism, freedom, equality, justice); 2) creation of conditions for the formation of values of awareness of being a citizen of a particular country in students on the basis of this knowledge; 3) development of skills of active citizenship (participation in public activities).

The peculiarities of ensuring each of the stages in accordance with modern conditions are revealed.

The forms and methods that are appropriate to use in the civic education of schoolchildren in the educational environment are determined.

Keywords: civic education, schoolchild, educational environment, education institution, community, civic competence.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Виховання особистості як цілеспрямований процес вимагає уваги суспільства і держави в плані постановки чіткої мети, створення умов для її досягнення через реалізацію відповідних послідовних етапів з упровадження підібраних методів і засобів. Наявність компонентів і непросто завдання – досягнення вихованості особистості (її просоціальної поведінки) – свідчить про системність і складність процесу виховання. Виховання як плекання в людині необхідних для певного часу і середовища життєдіяльності якостей завжди привертало увагу представників філософської думки, соціологічної, психологічної та інших наук. Окремий напрям досліджень представлено науковими педагогічними пошуками і пропозиціями з вирішення проблеми.

Здобутком дослідників педагогічної науки є визначення чинників, які впливають на цей процес. Не останню роль у цьому процесі відіграють суб'єкти як дієві особи, на яких покладено дотримання вимог у досягненні цілей виховання. А також умови, в яких цей процес відбувається і реалізується зокрема за допомогою суб'єктів. Усі ці умови, які безпосередньо оточують людину і впливають на формування тих чи інших особистісних характеристик, визначаються і характеризуються як «середовище» життєдіяльності або конкретної діяльності, яка

переважає для людини на певному етапі її життя. Для дітей шкільного віку таким середовищем є освітнє середовище, зважаючи на те, що освітня діяльність є для них провідною. На сучасному етапі варто звернути увагу на те, що спочатку пандемія COVID-19 в усьому світі, а потім повномасштабна війна на території України спричинили зміни й у трактуванні освітнього середовища як такого. Відбулися зміни в траєкторії і характері впливу освітнього середовища, яке здобуло онлайн-характер. Проте, з іншого боку, загострилася актуальність посилення цього впливу. Отже, нагальною проблемою є пошук механізмів активізації компонентів середовища.

У зв'язку з тим, що актуальним залишається питання формування в населення України української громадянської ідентичності через систему національно-патріотичного виховання, яке має стратегічне значення для подальшого розвитку держави, національної безпеки та успішного майбутнього її громадян (Стратегія людського розвитку 02.06.2021), нагальною стає проблема пошуку шляхів використання потенціалу освітнього середовища в громадянському вихованні школярів.

Аналіз публікацій з проблеми. Питання громадянського виховання молоді розглядаються в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Педагоги-класики (К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський,

Г. Ващенко та ін.) закликали виховувати покоління людей, відданих своєму народові, палких патріотів, здатних вивести свій народ на рівень цивілізованої нації, що свідчить про ототожнення громадянського і національно-патріотичного виховання. Концептуальні засади громадянського як національного виховання представлено також у працях І. Беха, М. Євтуха, П. Кононенка, В. Кузя, О. Любара, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, О. Сухомлинської та ін. Проблему громадянського виховання української молоді вивчали: Т. Ліхневський, М. Михайличенко, Н. Нікітіна, А. Панчук, І. Сопівник, І. Щербак та ін.

У зарубіжній науковій літературі теорія та практика громадянського виховання населення спирається на праці Дж. Бадетса, С. Фільда, Дж. Маршалла, І. Фрейзера, А. Харнетта та інших. У працях зарубіжних дослідників чітко простежується підкреслення важливої ролі виховання громадянина як представника певної держави шляхом розгляду важливих аспектів цього процесу.

Україна, як країна, яка прагне приєднатися до ЄС, під час реалізації вітчизняної Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді має спиратися на вже набутий досвід провідних країн світу для вибору необхідних для цього інструментів для подальшого адаптування їх до сучасних реалій та потреб. У зв'язку з цим, останніми роками посилюється увага вітчизняних дослідників до проблеми вивчення й адаптування досвіду європейських країн у розробленні механізмів громадянського виховання підрастаючого покоління.

Проведений аналіз сучасних поглядів науковців з різних європейських країн дозволив І. Дзюбенко [4] стверджувати, що існує достатня кількість досліджень із громадянського виховання учнівської молоді, з одного боку, а з іншого – є істотні проблеми, які склалися в цій царині. На підставі проведеного огляду досвіду громадянського виховання в країнах ЄС дослідницею зроблено висновок про те, що кожна країна обирає ті чи інші інструменти для підвищення громадянського духу учнівської молоді залежно від ступеня втручання держави в цей процес: одні країни схильні до громадянського виховання через заохочування добровільної участі громадян у процесі вирішення суспільних проблем; інші - контролюють цей процес на найвищому рівні, або - надають перевагу громадянському вихованню, в основі якого покладено

реалізацію прав і свобод людини та громадянина.

Публікація Т. Кравченко присвячена висвітленню теоретичних підходів до визначення поняття «громадянське виховання» у закладах вищої освіти Великої Британії та України [6]. Автор робить висновок про те, що переважна більшість як англійських, так і українських науковців розглядають поняття «громадянське виховання» як процес засвоєння особистістю соціокультурного досвіду, який дає їй можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною і захищеною в суспільстві та брати безпосередню участь у діяльності інститутів громадянського суспільства.

Через військове вторгнення РФ на територію України суспільство потребує актуалізації ідеї громадянського виховання дітей і молоді з метою забезпечення консолідації суспільства навколо європейських цінностей і збереження незалежності і самостійної держави. Заклади освіти завжди виступали основним середовищем, в якому цілеспрямовано реалізовувалася державна політика щодо виховання громадянськості підрастаючого покоління. У сучасних умовах досягнення мети ускладнено вимушеним спочатку пандемією, а потім війною, онлайн-характером освітнього процесу.

Постановка завдання. Актуальним постає питання визначення ролі освітнього середовища в громадянському вихованні школярів, пошук шляхів активізації потенціалу освітнього середовища в сучасних умовах.

Виклад основних положень. Безперечно, важко зрозуміти і повністю розкрити механізм виникнення і набуття стійкості тих чи інших якостей у кожної конкретної особистості. Це зумовлено, *перш* за все, складністю людської свідомості і практичною неможливістю визначення конкретних чинників, які в той чи інший момент відіграють провідну роль. Так, представниками педагогічної науки доведеним є вплив сім'ї, батьків як перших вихователів дитини на формування певних якостей. Власний приклад батьків є найдієвішим методом виховання для певного віку дитини. Саме сім'я дитини визначається першим і провідним чинником виховання особистості з моменту її народження. На сучасному етапі розвитку суспільства конкуренцію сім'ї представляють засоби масової інформації, різні засоби як результати технічного прогресу, які використовують зокрема й

методи психологічного впливу на свідомість особистості. Проте підтримка виховного потенціалу родини, родинного виховання для збереження людського в людині, її соціальної суті є завданням суспільства, держави і відповідних державних інституцій.

По-друге, складність представляє встановлення чіткої кореляції між свідомістю особистості і конкретними діями і вчинками, в яких сформовані якості виявляються. Через це впливає неможливість передбачення досягнення планованих результатів у виховному процесі, як би ретельно він не планувався і не реалізовувався. Так, учителі докладають максимум зусиль для доведення необхідності бути чемними або толерантними у взаємодії з іншими, але результатом виховної роботи можуть стати протилежні якості внаслідок несприйняття організованого впливу або його суб'єктів (навіть, коли ними є батьки дитини). Класні керівники і вчителі окремих шкільних предметів наголошують на формуванні громадянської позиції учнів, необхідності патріотичної спрямованості, а батьки одночасно, сповідуючи протилежні цінності, переконують дитину в протилежному. Отже, складність виховного процесу зумовлює пошук нових підходів до виховання особистості і забезпечення цього процесу, проте не заперечує його актуальності.

Виховання як комплексний процес умовно має різні напрями, які можна визначити тільки за провідною метою, яка одночасно передбачає й інші завдання. Це зумовлено саме комплексністю виховного процесу. Так, трудове виховання (формування поваги до людей праці, прищеплення навичок трудової діяльності, самообслуговування тощо) одночасно забезпечує формування й якостей, пов'язаних з моральним або фізичним вихованням. А моральне виховання, у свою чергу, забезпечує і створює підґрунтя для цілого спектру якостей особистості (правових, естетичних, екологічних, трудових тощо). Важливість громадянського виховання зумовлена суспільною роллю життєдіяльності особистості, яку неможливо уявити поза суспільством. У зв'язку з цим, громадянське виховання виступає одним із складників морального виховання, з одного боку, а також основою для інших напрямів виховання, з іншого.

Зважаючи на принцип цілеспрямованості виховання, першим і визначальним компонентом системи громадянського

виховання є мета, конкретизована завданнями. Специфічна особливість мети виховання – її залежність від державної політики взагалі і зокрема – в галузі освіти. При цьому значущим є той історичний момент, в який розглядається мета громадянського виховання. Так, на сучасному етапі констатуємо глобалізацію світу як процес зростання взаємозв'язків, взаємозалежності та інтеграції між різними країнами та регіонами світу у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах. Глобалізація, безумовно, спричиняє поширення ідеї глобальної спільноти. Так, процес проголошення і визнання прав людини на міжнародній арені після другої світової війни в XX столітті у вигляді «Концепції про права людини», заклав основу для визначення мети виховання людини для прогресивних держав і суспільств. Особливості розвитку конкретного суспільства, геополітична ситуація в країні, її економічні можливості і культурні особливості конкретизують цю мету у вигляді певних окреслених завдань. При цьому завдання мають відповідати так би мовити «проблемним» напрямам (чого не вистачає, на що варто звернути увагу).

Громадянському вихованню в Україні на різних етапах розвитку держави приділялася різна увага – з пріоритетного напрямку до другорядного порівняно з іншими. На сучасному етапі у зв'язку з необхідністю України виборювати своє право на свободу, незалежність і обраний європейський вектор розвитку, громадянське виховання здобуло першочергового значення. Проте трактування суті коливається від суто суспільного (зважання на інтереси суспільства) до національно-патріотичного.

За визначенням, наведеним у «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», громадянське виховання є процесом формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, залучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними» [5, с. 7]. І. Бех, який об'єднав громадянські якості особистості у певний блок, дає визначення поняття «громадянина» як патріота своєї держави. Серед найважливіших громадянських якостей науковець називає такі: громадянська

свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, готовність захищати Батьківщину, правосвідомість, громадянська активність, повага до національних традицій, державний оптимізм [1, с. 4-5]. Отже, громадянське виховання школяра є процесом формування його уявлень про громадянську відповідальність, права, обов'язки та власну роль у суспільстві. Заклад освіти як провідний чинник має вчити дітей демократичним цінностям, поваги до інших та активній участі у житті спільноти.

Для школяра важливим є розуміння суті громадянського виховання як формування громадянина держави з її цінностями, відкритого до розуміння і сприйняття цінностей інших. Проте таке розуміння варто доносити до дитини не як щось далеке, незрозуміле і важко досяжне, а те, що є близьким, зрозумілим. У зв'язку з цим, доречним, на нашу думку, є пояснення громадянського виховання як виховання для оточення, в оточенні дитини. Варто відзначити, що останнім часом громадянське виховання асоціюється з вихованням у громаді. І це є більш зрозумілим, оскільки йдеться про найближче оточення для особистості, середовище її життєдіяльності. І мета у такому випадку є доступною і зрозумілою: навіювання і плекання цінностей твого безпосереднього оточення. У цьому простежується перехід від «підвищеного», «захмарного» до зрозумілого і близького громадянського виховання. Громадянин своєї держави з чіткою позицією – це активний небайдужий дієвий представник своєї громади за місцем проживання.

Процеси децентралізації влади і державних інституцій, які розпочалися 2014 року з прийняттям Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (01.04.2014), законів України «Про співробітництво територіальних громад» (17.06.2014), «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (05.02.2015) та змін до Бюджетного і Податкового кодексів – щодо фінансової децентралізації, активно впроваджувалися в Україні до повномасштабного вторгнення РФ на територію країни і продовжують реалізовуватися. Цей процес дозволив формувати відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування

значний дієвий і спроможний інститут місцевого самоврядування на базовому рівні – об'єднані територіальні громади (ОТГ). Мета реформи - формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, узгодження інтересів держави та територіальних громад. Реформа передбачає відповідальність органів місцевого самоврядування перед жителями – за ефективність своєї роботи, а перед державою – за її законність. Така реформа дозволяє активізувати діяльність соціальних інституцій і певній територіальній громаді, відповідальних за соціалізацію і виховання підростаючого покоління. А такі інституції (конкретні заклади і їхні представники) мають створити для конкретного школяра в конкретному середовищі умови для реалізації його потреб і можливостей. Серед таких інституцій провідну роль займають освітні заклади з їхнім освітнім середовищем.

Отже, важливу роль у вихованні, зокрема громадянському після батьків відіграє освітнє середовище, до якого як суб'єкт належить школяр. Варто відзначити, що освіта як соціальний інститут і освітній заклад як механізм реалізації впливу цього інституту, завжди виконували провідну роль з реалізації державної політики. «Провідна роль у соціальному вихованні окремої особистості в сучасному світі належить інституту сім'ї, а також освітнім і культурним закладам. Недарма під час загарбницьких війн велике значення надається саме руйнації цих соціальних інституцій» [3, с.49]. Те, якими є пріоритети певної держави в плані формування громадянина, відбито у чинних документах. Так, питання державної політики в галузі освіти щодо громадянського виховання підростаючого покоління представлено в Законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2016), «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000), «Концепції громадянської освіти та виховання в Україні» (2017), «Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» (2015), «Національній доктрині розвитку освіти», «Концепції Нової української школи» (2017) та інших законодавчих і нормативно-правових документах. У документах визначено, що

виховання громадянськості й любові до Вітчизни є важливими і пріоритетними якостями майбутніх громадян.

І. Дзюбенко підкреслює, що в сучасних умовах готовність і здатність держави проводити політику в напрямі формування громадянськості учнівської молоді залежить від ставлення до низки актуальних питань: визначення смислових концепцій національної ідеї як частини загальнонаціональної ідеології; науково-педагогічних проблем, а саме: формування та розвитку систем громадянського виховання в освітніх установах, удосконалення змісту та методики виховного та освітнього процесів [4, с.20]. У цьому питанні простежується кореляція між державною ідеологією і метою, що постає як громадянське виховання.

Відповідно заклади освіти як виховні інституції по суті реалізують основні принципи, проголошені державною політикою. Зважаючи на пріоритетність обраного в освіті компетентнісного підходу, мета і відповідно результат процесу виховання здобуває компетентнісного виміру (виражається у певній компетентності). На цей аспект дослідники звертають також увагу. Визначальними рисами громадянської компетентності є правосвідомість, політична освіченість, патріотизм, моральність, трудова активність. Їх формування може бути реалізовано за активною участю держави, її відповідних органів та установ, суспільства в цілому. При цьому особлива роль належить фахівцям системи освіти як суб'єктам виховного процесу в закладах освіти [13, с. 860–861]. На зв'язок між державною політикою і громадянським вихованням школярів з акцентом на його правовому складнику наголошують представники правової галузі. «Набуття людиною громадянської компетентності триває протягом усього життя й залежить від цілої низки факторів екзистенційно-вольового, суспільно-політичного та правового характеру. Саме правове суспільство, з нашої точки зору, створює необхідні передумови для розвитку громадянської компетентності та громадянської відповідальності особистості» [7, с.120].

Освітнє середовище в закладі освіти характеризується як комплексний контекст, що включає фізичні, соціальні, психологічні та навчальні аспекти. Крім того, воно має як

внутрішню структуру, так і зовнішню, що включає його зв'язки з іншими соціальними інституціями. Як ключові складові внутрішньої структури цього середовища визначаються:

1. Фізичне оточення, представлене структурою будівлі, класними кімнатами, бібліотеками, спортивними майданчиками та рекреаційними зонами. В сучасних умовах важливим компонентом освітнього середовища у фізичному виміру стали бомбосховища, укриття, які потребують подальшого укомплектовування технічними засобами для забезпечення освітньо-виховного процесу. Питання безпеки і створення безпечного середовища для забезпечення освітнього процесу постає як пріоритетне завдання. Це складне питання, яке, крім фінансової підтримки, потребує формування суспільної свідомості щодо того, що це реалії на найближче майбутнє. Із самого початку війни МОН України відреагувало на події, які впливали на діяльність закладів освіти (зокрема, за період із березня до серпня 2022 р. МОН України було оперативно прийнято й запроваджено на практиці більш ніж 10 наказів і офіційних роз'яснень щодо адаптації роботи закладів освіти у воєнний період). МОН України створило нормативно-правову базу для забезпечення можливості українських школярів повернутись і продовжити здобуття освіти в Україні. Наказ МОН «Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні» від 28.03.2022 № 274 був спрямований на створення правових підстав для продовження навчання у безпечному середовищі дітей шкільного віку. МОН України затверджено Методичні рекомендації щодо окремих питань здобуття освіти в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні (наказ МОН від 15.05.2023 № 563). Усе це зумовлює пошук архітектурного рішення з конструювання будівель закладів освіти з наявними безпечними укриттями.

2. Соціальна динаміка, як взаємодія між учнями, педагогами, батьками та іншими працівниками школи, а також загальна атмосфера співпраці та підтримки. Сучасні умови вимагають підвищеної уваги до цього компоненту у зв'язку з вимушеним і переважаючим онлайн-форматом спілкування і соціальної взаємодії. Рішенням має бути використання форм організації позанавчального, позашкільного спілкування в

онлайн-форматі. Важливим є підтримання реальних соціальних зв'язків з учасниками освітнього процесу, залучення їх до участі у заходах соціального характеру.

3. Педагогічний процес у вигляді методів навчання, програм, ресурсів та засобів, що використовуються для передачі знань та розвитку навичок. Нормативні документи, що регулюють освіту в галузі стихійних лих в Україні, забезпечують основу для ефективного реагування на надзвичайні ситуації в освіті. До основних нормативних документів і соціальних програм, спрямованих на вирішення цього питання в умовах надзвичайних ситуацій, можна віднести такі: накази Міністерства освіти і науки України «Про утворення робочої групи з питань створення безпечних умов у закладах освіти» (від 23.09.2022 № 856); «Про організаційні заходи щодо підготовки та проведення національного моніторингового дослідження якості освіти у закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану» (від 28.03.2023 № 347); Лист Міністерства освіти і науки України «Про деякі питання організації освітнього процесу в умовах воєнного стану» від 03.11.2023 № 1/17310-23. Отже, на державному рівні вирішуються питання перебудови освітнього процесу в закладах освіти і пропонуються до розгляду і удосконалення нові методи, засоби організації навчально-виховної діяльності (в офлайн і онлайн форматах).

4. Психологічний комфорт для забезпечення підтримки для розвитку емоційного інтелекту, психологічної безпеки та особистісного зростання кожного учня. На цей компонент в сучасних умовах звертається увага в плані психологічної підготовки всіх учасників освітнього процесу і формування у них життєстійкості (resilience). Для цього фахівцями розробляються програми з психологічної допомоги та супроводу учасників освітнього процесу, а також створення безпечних умов для них. Підтвердженням цього є Всеукраїнська програма психічного здоров'я (ініційована першою леді України Оленою Зеленською), листи МОН «Про методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій» (від 04.04.2022 № 1/3872-22); «Щодо діяльності психологічної служби у системі освіти в 2022/2023 навчальному році» (від 02.08.2022 № 1/8794-22); Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023/2024 навчальному році

(від 21.08.2023 №1/12492-23); «Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні» (від 29.03.2022 №1/3737-22). Науковці і практики працюють над проблемою психологічної підтримки і супроводу всіх учасників освітнього процесу, адаптується напрацьований зарубіжними науковцями досвід під українські реалії.

5. Культура та цінності, що передбачає формування освітньої культури, яка відповідає цінностям суспільства та сприяє розвитку учнів у громадянських та моральних аспектах. Це комплексний підхід, що сприяє створенню сприятливого середовища для навчання, розвитку та формування особистості кожного учня.

Стосовно впливу освітнього середовища на соціальне виховання школярів інтерес представляє визначення певних компонентів змісту процесу з акцентуванням на досліджуваному напрямі – громадянське виховання. Визначена системність виховного процесу передбачає створення узгодженого та цілісного набору всіх обов'язкових і достатніх компонентів процесу, взаємоузгодженість і злагоджена взаємодія яких забезпечує належне функціонування системи. Система громадянського виховання школярів має відповідати структурно виховному процесу, а отже передбачати ті компоненти, які є у вихованні як системі.

Умовно процес виховання науковцями розкладається на певні етапи: формування знань (обізнаності, компетентності) про певні поняття (у нашому випадку – ті, що мають відношення до громадянського виховання, виступають його основою); формування позитивного ставлення до цих понять, усвідомлення необхідності діяти певним чином, дотримуючись вимог – формування системи цінностей; формування умінь прояву активності на основі сформованої системи цінностей з дотриманням норм. Усі ці етапи в комплексі забезпечують прояв активності в напрямі реалізації сформованої системи цінностей. Відповідно до такої схеми для школярів в освітньому процесі варто забезпечити проходження таких етапів: 1) упровадження у зміст освітнього процесу *знань*, пов'язаних з громадянським вихованням (історії та національних цінностей, культурних традицій, мови та спадщини, європейських стандартів та цінностей (гуманізм, свобода, рівність, справедливість); 2) створення умов для

формування в школярів на основі цих знань *цінностей* усвідомлення себе громадянином конкретної країни; 3) формування *умінь* прояву активної громадянської позиції (участь у громадській діяльності).

В освітньому середовищі в закладі освіти зміст реалізується через організацію навчального процесу з упровадження навчальних дисциплін, передбачених програмою. Такі навчальні дисципліни, як «Історія», «Правознавство», «Українська мова», «Українська література» у своєму змісті, безперечно, мають потенціал для громадянського виховання, адже вони передбачають навчання правам і обов'язкам (вивчення прав людини, громадянських обов'язків та відповідальності). Ознайомлення з основними правами людини відбувається в дошкільний період і продовжуватися в початковій школі. Такі знання впливають на формування ціннісної системи школяра, забезпечують сприймання іншої особистості як цінності, незважаючи на її відмінності, індивідуальні характеристики. Усвідомлення ролі і особливостей громадянського обов'язку як соціальної відповідальності громадянина перед своєю країною чи спільнотою продовжується в старшій школі. Такий обов'язок має бути сформований не просто як набір правил та зобов'язань, які люди приймають на себе, а на рівні розуміння необхідності виконувати ці правила для забезпечення благополуччя та розвитку суспільства, підтримування порядку і устрою країни. Знання про громадянську відповідальність забезпечують не тільки усвідомлення на особистісному рівні почуття обов'язку та зобов'язання кожного громадянина перед своєю країною та спільнотою, але й власної активної ролі у розвитку суспільства на основі поваги прав і свобод інших людей, дотримання законів і норм спільної поведінки для забезпечення гармонії, порядку та сприяння загальному добробуту.

Навчальні дисципліни, які мають значущий зміст для громадянського виховання школярів, разом з іншими дисциплінами в навчальному процесі забезпечують стимулювання критичного мислення: навички аналізу інформації, уміння ухвалювати обґрунтовані рішення. Це також є важливим для громадянського виховання, оскільки виступає підґрунтям для рішення брати участь у громадських діалогах, не бути байдужими у

вирішенні важливих для суспільства і громади питань.

Засвоєні знання мають бути усвідомлені як позитивні і створювати систему цінностей, усвідомлену особистістю. У цьому процесі переходу знань в особистісні переконання сприяє використання методів організації виховної роботи – методи формування свідомості (переконання, навіювання, бесіди, прикладу). Активні методи залучення особистості школяра до роздумів, критичної оцінки певних явищ і процесів, надання суб'єктами виховного процесу прикладу власною поведінкою в ситуаціях морального вибору мають спрямовувати школяра на формування громадянської позиції, активну участь у житті суспільства та розвиток громадянських компетентностей. Для цієї мети в освітньому середовищі важливу роль відіграють позаурочні, позакласні і позашкільні форми. Створення гуртку з обговорення питань громадянського обов'язку і відповідальності стимулює вироблення власної думки школяра у порівнянні з твердженнями інших про певні події і явища, пов'язані з проявами громадянської позиції. Запрошення як спікерів представників громадських організацій, які діляться власним досвідом залучення до активної суспільної діяльності, розповідають про напрями діяльності громадської організації і її роль у житті громади – забезпечує усвідомлення можливостей для власної самореалізації школяра в суспільно корисній діяльності.

Освітнє середовище на сучасному етапі має сприяти інтеграції молодого покоління у європейський контекст. А це означає, що в змісті громадянського виховання має бути присутнім і навчання європейським цінностям. Серед таких цінностей визначаються: свобода, як повага до особистої свободи, включаючи свободу слова, вираження думки, релігійну свободу та право на приватне життя; демократія, що передбачає підтримку демократичних цінностей, включаючи участь громадян у прийнятті рішень, право на вибори та гарантованість політичних прав; рівність та справедливість, що реалізуються у забезпеченні рівних можливостей для всіх громадян незалежно від їхнього походження, статусу, раси, гендерної приналежності тощо; толерантність та багатоманітність як повага до різноманітності культур, переконань та сприйняття та сприяння взаєморозумінню. Ці цінності слугують основою для розвитку

громадянського суспільства та визначають спосіб життя у багатьох країнах Європи. Формуванню таких цінностей сприяє залучення школярів до діяльності євроклубів, які набувають поширення в закладах освіти. Такі клуби покликані вирішити комплексні завдання: ознайомлення школярів і поглиблення їхніх знань про європейські цінності, історію їх вироблення і утвердження; усвідомлення значення європейських цінностей для розвитку глобального суспільства і України в його складі; поглиблення знань іноземної мови через залучення до іншомовних джерел і спілкування з іномовними спікерами тощо. Для сучасного школяра важливим є усвідомлення себе як представника європейського суспільства з усім його різноманіттям і повагою до кожного індивідуального прояву.

Проте навіть сформованої системи цінностей недостатньо для того, щоб особистість характеризувалася як така, що має громадянську компетентність. Це зумовлено тим, що важливим критерієм виступає громадянська активність, тобто конкретні систематичні дії особистості в напрямі реалізації тих цінностей, знань і умінь. Для розвитку громадянської активності школяра значу роль відіграє пошук шляхів активної участі в житті суспільства, включно з волонтерством та соціальними ініціативами. В освітньому середовищі особливої ролі набуває підтримка ініціатив школяра, які сприяють розвитку громадянської участі, волонтерства, та підтримки спільнот. Останні події в Україні створили широкі можливості для прояву школярами власної активної громадянської позиції. У соціальних мережах поширюється інформація, яка надає можливість залучення до певних акцій з прояву соціальної активності в середовищі: «цифровізація допомагає, в першу чергу, в агітації до соціальної діяльності шляхом надання інформації про можливості і умови участі в ній» [2]. Такі акції можуть носити системний характер і до них можуть залучатися школярі групами, що розширює додаткові можливості для міжособистісної комунікації, якої сьогодні не вистачає школярам. За допомогою соціальних мереж школярі мають доступ до різних тренінгів, курсів, проєктів, що також розширює їхні можливості у розвитку додаткових компетентностей – з соціального підприємництва, розроблення соціальних проєктів тощо.

Проходження визначених умовно етапів має забезпечити результативність громадянського виховання, оскільки передбачають формування повноцінного громадянина, який свідомо та активно бере участь у житті своєї країни та сприяє розвитку суспільства. У зв'язку з цим, науковці зосереджують увагу на визначенні критеріїв і показників результативності виховного процесу, зокрема громадянського виховання. Критерії громадянської компетентності (вихованості за А.Панчук [8]) розподіляються відповідно до означених етапів. Так, про рівень когнітивного компонента варто судити по рівню сформованості знань про історію та культуру українського народу, розуміння сутності громадянських якостей і цінностей. Критеріями емоційно-оцінного компонента виступає ідентифікація школярем себе з Україною й українським народом; позитивне емоційне ставлення до української історії, мови, культури, традицій, звичаїв; прагнення набути громадянських якостей, сформувати в себе відповідні ціннісні орієнтації. Критерії поведінкового компонента: реалізація громадянських якостей і цінностей у власній життєдіяльності, взаєминах з іншими людьми; активна участь у громадській діяльності. Відповідно до означених критеріїв можна визначити показники кожного з них.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, в сучасних умовах військових дій на території України, вимушеному форматі онлайн-освіти, ураховуючи проблеми, які спричинені означеними умовами, актуальною проблемою постає з'ясування особливостей громадянського виховання школярів. Зважаючи на проаналізований потенціал освітнього середовища, визначено напрями і можливості організації громадянського виховання школярів. Реалізація державної політики, децентралізація державних інституцій окреслює перспективи громадянського виховання на рівні територіальної громади. Це вимагає розроблення механізмів активізації потенціалу освітнього середовища в сучасних умовах.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в розроблені системи громадянського виховання в освітньому середовищі закладу середньої освіти в його взаємозв'язках з іншими соціальними інституціями територіальної громади за місцем розташування закладу освіти.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Виховання особистості : [підручник] / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2008. – 848 с.
2. Васильєва М. Фактори формування і розвитку соціальної активності школярів на адаптивних засадах / Я. Білаш, М. Васильєва // Адаптивне управління: теорія і практика. Серія Педагогіка. – 2022. – Вип. 14 (27). – Режим доступу : [file:///C:/Users/home/Downloads/512-Article%20Text-1065-1-10-20230215%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/home/Downloads/512-Article%20Text-1065-1-10-20230215%20(1).pdf) (дата звернення 15.07.2023р.)
3. Васильєва М. П. Роль соціального виховання особистості в умовах війни / М. П. Васильєва // Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяч. 300-річчю з дня народження Григорія Савича Сковороди, 21.10.2022 р., м. Харків. – Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2022. – С. 48–49.
4. Дзюбенко І. Досвід громадянського виховання країн ЄС в Україні / І. Дзюбенко // Український педагогічний журнал. – 2018. – № 2. – С. 16–21.
5. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : Постанова Президії Акад. пед. наук України від 19 квіт. 2000 р. ; протокол № 1- 7/4-49 // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.
6. Кравченко Т. В. Громадянське виховання у працях українських та британських учених / Т. В. Кравченко // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2018. – Vol. VI (68), Issue 164. – С. 29–32.
7. Мануйлов Є. М. Громадянська відповідальність особистості як атрибутивний феномен правового суспільства / Є. М. Мануйлов, Ю. Ю. Калиновський // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2015. – № 2. – С. 113–129.
8. Панчук А. Сучасний стан громадянської вихованості студентів педагогічних університетів / А. Панчук // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. – 2012. – № 2. – С. 27–31. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fvs_2012_2_9 (дата звернення 10.07.2023р.)
9. Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні : Лист М-ва освіти і науки України від 29.03.2022 р. №1/3737-22. – Режим доступу : https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/2022/Vykhovna_robota/30.03.22/Lyst.MON-1.3737-22.vid.29.03.2022-Pro.zabezp.psykholoh.suprovodu.uchasn.osv.protsesu.pdf (дата звернення 10.07.2023р.)
10. Про методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій» : Лист М-ва освіти і науки України від 04.04.2022 р. № 1/3872-22. – Режим доступу : <https://imzo.gov.ua/2022/04/07/lyst-mon-vid-04-04-2022-1-3872-22-pro->

metodychni-rekomendatsii-persha-psykholohichna-dopomoha-alhorytm-diy

11. Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023/2024 навчальному році : Лист М-ва освіти і науки України від 21.08.2023 р. №1/12492-23. – Режим доступу : https://drive.google.com/file/d/1ZMrGsMG5Py_6291KnS_ZD0ouS9nwnY99/view (дата звернення 25.08.2023р.)

12. Про удосконалення роботи фахівців психологічної служби у системі освіти України : Лист ІМЗО від 30.03.2023 № 21/08-494. – Режим доступу : <https://imzo.gov.ua/2023/06/21/lyst-imzo-vid-30-03-2023-21-08-494-pro-udoskonalennia-roboty-fakhivtsiv-psykholohichnoi-sluzhby-u-systemi-osvity-ukrainy/> (дата звернення 25.08.2023р.)

13. Слінченко Л. В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір / Л. В. Слінченко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2013. – Вип. 72, № 5. – С. 856–861.

14. Щодо діяльності психологічної служби у системі освіти в 2022/2023 навчальному році : Лист М-ва освіти і науки України від 02.08.2022 р. № 1/8794-22. – Режим доступу : <https://imzo.gov.ua/2022/08/03/lyst-mon-vid-02-08-2022-1-8794-22-shchodo-diial-nosti-psykholohichnoi-sluzhby-u-systemi-osvity-v-2022-2023-navchal-nomu-rotsi/> (дата звернення 10.07.2023р.)

References:

1. Bekh, ID 2008, *Vykhovannia osobystosti [Education of the personality]*, Lybid, Kyiv.
2. Vasylieva, M & Bilash, Ya 2022, 'Faktery formuvannia i rozvytku sotsialnoi aktyvnosti shkoliariv na adaptivnykh zasadakh' [*Factors of formation and development of schoolchildren's social activity on an adaptive basis*], *Adaptivne upravlinnia: teoriia i praktyka*. Seriia «Pedahohika», Iss 14 (27), viewed 15 July 2023 <[file:///C:/Users/home/Downloads/512-Article%20Text-1065-1-10-20230215%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/home/Downloads/512-Article%20Text-1065-1-10-20230215%20(1).pdf)>
3. Vasylieva, MP 2022, 'Rol sotsialnoho vykhovannia osobystosti v umovakh viiny. Suchasni realii ta perspektyvy sotsialnoho vykhovannia osobystosti v riznykh sotsialnykh instytutsiiakh' [*The role of personality's social education in the conditions of war*], *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi 300-richchiu z dnia narodzhennia Hryhoriia Savycha Skovorody, 21.10.2022 r. Kharkiv: KhNPU imeni H.S. Skovorody*, Pp. 48-49.
4. Dziubenko, I 2018, 'Dosvid hromadianskoho vykhovannia krain YeS v Ukraini' [*The experience of civic education of the EU countries in Ukraine*], *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, no 2, Pp. 16-21.
5. Prezydiia Akademiii pedahohichnykh nauk Ukrainy 2000, 'Kontseptsiiia hromadianskoho vykhovannia osobystosti v umovakh rozvytku ukrainskoi derzhavnosti : Postanova vid 19 kvit. 2000 r. ; protokol № 1- 7/4-49' [*The concept of civic education of the individual in the development of*

Ukrainian statehood: Resolution of the Presidium of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine of April 19, 2000. 2000; Protocol No. 1- 7/4-49.], Shliakh osvity, no 3, Pp. 7–13.

6. Kravchenko, TV 2018, 'Hromadianske vykhovannia u pratsiakh ukrainskykh ta brytanskykh uchenykh' [*Civic Education in the Works of Ukrainian and British Scholars*], *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, vol. VI, Iss. 164, Pp.29-32

7. Manuilov, YeM & Kalynovskyi, YuYu 2015, 'Hromadianska vidpovidalnist osobystosti yak atrybutyvnyi fenomen pravovoho suspilstva' [*Civic responsibility of the individual as an attributive phenomenon of the legal society*], *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*, no 2, Pp. 113-129.

8. Panchuk, A 2012, 'Suchasnyi stan hromadianskoi vykhovanosti studentiv pedahohichnykh universytetiv' [*The current state of civic education of pedagogical university students*], *Fizychne vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi*, no 2, Pp. 27–31.

9. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy 2022, Pro zabezpechennia psykholohichnoho suprovodu uchashnykiv osvithnoho protsesu v umovakh voiennoho stanu v Ukraini: Lyst vid 29.03.2022 №1/3737-22 [*On providing psychological support to participants in the educational process under martial law in Ukraine*], viewed 10 July 2023 <<https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/2022/Vykhovna.robota/30.03.22/Lyst.MON-1.3737-22.vid.29.03.2022-Pro.zabezp.psykholoh.suprovodu.uchasn.osv.protsesu.pdf>>

10. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy 2022, Pro metodychni rekomendatsii «Persha psykholohichna dopomoha. Alhorytm dii»: Lyst vid 04.04.2022 № 1/3872-22 [*On the methodological recommendations First Psychological Aid. Algorithm of actions*], viewed 10 July 2023 <<https://imzo.gov.ua/>

2022/04/07/lyst-mon-vid-04-04-2022-1-3872-22-pro-metodychni-rekomendatsii-persha-psykholohichna-dopomoha-alhorytm-diy/>

11. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy 2023, Pro priorytetni napriamy roboty psykholohichnoi sluzhby u systemi osvity u 2023/2024 navchalnomu rotsi: Lyst vid 21.08.2023 №1/12492-23 [*On the priority areas of work of the psychological service in the education system in the academic year 2023/2024*], viewed 25 August 2023 <https://drive.google.com/file/d/1ZMrGsMG5Py_6291KnS_ZD0ouS9nwnY99/view>

12. Instytut modernizatsii zmistu osvity 2023, Pro udoskonalennia roboty fakhivtsiv psykholohichnoi sluzhby u systemi osvity Ukrainy: Lyst vid 30.03.2023 № 21/08-494 [*On improving the work of psychological service specialists in the education system of Ukraine*], viewed 25 August 2023 <<https://imzo.gov.ua/2023/06/21/lyst-imzo-vid-30-03-2023-21-08-494-pro-udoskonalennia-roboty-fakhivtsiv-psykholohichnoi-sluzhby-u-systemi-osvity-ukrainy/>>

13. Slinchenko, LV 2013, 'Derzhavna polityka formuvannia hromadianskoi kompetentnosti v konteksti intehratsii Ukrainy u yevropeyskyi osvitnii prostir' [*State policy of civic competence formation in the context of Ukraine's integration into the European educational space*], *Hileia. Istorychni nauky. Filosofske nauky. Politychni nauky*, iss. 72, no 5, Pp. 856–861.

14. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy 2022, Shchodo diialnosti psykholohichnoi sluzhby u systemi osvity v 2022/2023 navchalnomu rotsi: Lyst vid 02.08.2022 № 1/8794-22 [*Regarding the activities of the psychological service in the education system in the academic year 2022/2023*], viewed 10 July 2023 <<https://imzo.gov.ua/2022/08/03/lyst-mon-vid-02-08-2022-1-8794-22-shchodo-diial-nosti-psykholohichnoi-sluzhby-u-systemi-osvity-v-2022-2023-navchal-nomu-rotsi/>>

Стаття надійшла до редакції 01.09.2023р.